

УДК 271.2-9«12»-725-67

Георгій Кожолянко

Відносини монголів з християнською православною церквою України-Русі у першій половині XIII ст.

Досліджено співпрацю українського православного християнського духовенства з монголами у першій половині XIII ст. за матеріалами охоронних ханських грамот. Висвітлено передумови та обставини битви між руським об'єднаним військом і монголо-татарами під керівництвом Чингізхана на річці Калці 16 червня 1223 р., а також монголо-татарського походу на українські землі в 1239-1242 рр. під керівництвом хана Батия. Обґрунтовано думку, що вища українська православна церковна ієрархія, як і влада світська, не виявила організованого опору монголам. Зазначається, що монголи не переслідували українську православну церкву, були терпимі до православ'я у мирний час. У ті часи представники української православної церкви отримували від монгольських ханів охоронні грамоти.

Ключові слова: грамота, опір, наказ, священники, язичництво, мусульманство, християнство, віра, церква

George Kojolianko

The relationships between the Mongols and the Christian Orthodox church of Ukraine-Rus in the first half of the 13th century

The cooperation of the Ukrainian Christian clergy with the Mongols in the first half of the 13th century is examined on the materials of Khan's charters of immunity. The highest Ukrainian Orthodox Church hierarchy and secular authorities did not organize resistance to the Mongols.

It is indicated that the Mongols did not pursue the Ukrainian Orthodox Church and were tolerant to Christianity in peacetime. At the same time, representatives of the Ukrainian Orthodox Church received from the Mongol khans the charters of immunity.

Keywords: literacy, resistance, order, priests, paganism, Islam, Christianity, faith, the Church

В історико-етнологічній та теологічній науках традиційно поширеною є думка про руйнування християнських церков, монастирів при захопленні, підкоренні і володінні землями Київської Русі монголо-татарами. Проте науковий аналіз писемних джерел XIII ст. засвідчує дещо інше, від усталеної раніше, картину щодо відношення монголо-татар до християнської церкви на Русі, як і характер стосунків останньої з монголо-татарами.

4. Релігійні аспекти історичного розвитку

Спроби науковців показати справжній стан справ у відносинах християнських священнослужителів і монголо-татарських зверхників було зроблено ще у кінці минулого століття [5, с. 55–78]. Проте цьому питанню і далі надається мало уваги офіційною історичною наукою як у світі, так і в Україні.

Монголо-татарські завойовники залишили у житті українського народу великий слід. Вони досить довго володіли українськими теренами, неодноразово здійснювали грабінницькі набіги, захоплюючи в полон людей, руйнуючи житлові споруди тощо.

На 1205 рік одному з монгольських керівників племені монголів Темучину (Темуджину) вдалося підкорити і об'єднати інші племена і заснувати досить могутню одну велику монгольську державу, а його самого на з'їзді ханів було проголошено великим Ханом, що на монгольській мові звучало як Чингісхан. Ці об'єднані племена з того часу стали зватися подвійним іменем монголо-татари. За своє життя (72 роки) Чингісхану вдалося підкорити під свою владу північний Китай, Тибет, Туркестан, Хіву, Бухару й ряд інших земель. Перед смертю, у 1227 р., він поділив свою державу на чотири каганати (улуси) поміж трьома синами і онуками від померлого четвертого сина. Один з цих ханів – улуса Кипчака невдовзі підкорив Русь.

У 1223 р. відбулося перше жакливе знайомство українських військ з монголо-татарами. Війська Чингісхана розбили половців у половецькому степу і наблизилися до українських земель. Половці попросили допомоги у галицького князя Мстислава Мстиславовича, який був жонатий на дочці половецького князя Котяна.

Галицько-Волинський літопис за 1223 р. вказує, що руські князі зібралися на нараду у Києві, де було вирішено рушати проти монголо-татар, не чекаючи їхнього наступу на руські землі. З різних частин українсько-руських теренів війська збиралися в районі річки Хортиці. Так, загони галичан «...рушили по Дністру і ввійшли в море, – човнів же було тисяча. І ввійшли вони у ріку Дніпро, і провели човни вгору до порогів, і стали коло ріки Хортиці, на броді близ Протолчів. Був же з ними воєвода Домажирич Юрій і боярин Держи край Володиславович». Літопис також засвідчує, що українські князі ще по дорозі до річки Калки розбили передові загони монголо-татар, які вже просунулись аж до Дніпра. Переслідуючи ці загони, князівське військо у половецькому

степу розбило монголо-татар: «І перейшли всі князі, Мстислав (Романович), і другий Мстислав, (Святославич) чернігівський, ріку Дніпро. І інші князі прибули і рушили (всі разом) у поле половецьке. Перейшли ж вони Дніпро в день вівторок. І встріли татари полки руської, але стрільці руської перемогли їх і гнали в поле далеко, рубаючи, і зайняли їх скот,— а зі стадами втекли, так що всі вої набрали повно скоту» [4, с. 379–380].

16 червня 1223 р. на річці Калці (нинішня назва Кальміус), що впадає у Азовське море, відбувся бій між руським військом і монголо-татарами. Результати битви були жахливими – загинули десять руських князів, а воїнів було вбито «многое множество, много без числа» [6, с. 745]. Однак монголо-татари не розвинули далі свого наступу і несподівано відступили назад на схід. Проте після смерті Чингісхана, коли великим ханом став Оготай (Угедей), велика армія монголо-татар під командуванням його племінника Бату (Батия) пройшла через Волзьку Болгарію, винищивши її населення, і при кінці 1237 р. підійшли до Русі. Були захоплені в північній Русі міста Рязань, Коломна, Москва, Суздаль, а у лютому 1238 р. і Володимир. Ще при наближенні монголо-татар до Володимира православний єпископ Митрофан закликав городян до опору і обіцяв боже прощення і благословення: «Чада! Не убоїмося облуди нечестивих і не візьмемо собі в ум тлінне се і скороминуще живоття, а про інше, не скороминуще життя подбаємо, про життя з ангелами. Якщо навіть город наш вони, захопивши, списом візьмуть і смерті нас оддадуть, я про те, чада, поручником є, що вінці нетлінні ви од Христа бога дістанете. І згідно з цим словом, почувши (його) всі, стали вони кріпко битися» [6, с. 393–394]. Однак сили були нерівні і монголо-татари місто взяли, пограбували, а православний храм разом з єпископом і городянами, що там ховалися, спалили.

Далі монголо-татари зруйнували міста Ростов, Ярослав, Переяслав, Твер. 4 березня 1238 р. на річці Ситі був розбитий великий князь Юрій Всеволодович.

З півночі монголо-татари повернули на південь на українські терени Чернігівського князівства, але тут отримали належну відсіч (відома битва під Козельськом тривала сім тижнів) [6, с. 781] і змушені були повернути в половецький степ, знищивши половців вщент.

Однак уже 1239 р. монголо-татари знову напали на Україну. Вони спалили Переяслав, Чернігів і підійшли до Києва, але штурмувати по-

4. Релігійні аспекти історичного розвитку

боялись. Лише зібравши армію всієї орди, Батий у грудні 1240 р. захопив і спалив Київ, а мешканців було перебито [2, с. 250–251]. Далі вони спалили Володимир-Волинський, Галич і продовжили рух на Угорщину і Польщу, але вже 1242 р., ослаблені опором українських військ, повернули назад у половецькі степи.

На українських теренах вони залишили згарища від міст і сіл та побитих мешканців. Старих і дітей вбивали, а молодих забирали у полон.

Як зазначав один з керівників православного українського духовенства середини ХХ ст. – митрополит Іларіон (Іван Огієнко): «Вища церковна ієрархія, як і влада світська, не виявила якогось організованого супротиву монголам чи бодай рятування людей від загибелі. У всякому разі організованого голосу свого не подала» [5, с. 58–59]. Серед причин, які визначили таку поведінку церковної ієрархії і світської влади, традиційно виділяється в першу чергу те, що монгольський напад був дуже несподіваний та постійні непорозуміння, незгоди між князями: «Князі не об'єдналися навіть перед найстрашнішою руїною, і не помогли один одному» [5, с. 59].

Але чи тільки ці були причини? Науковий аналіз джерельного матеріалу вказує, що були і інші причини, які переважно замовчуються. При аналізі питань, які виникають щодо позицій українського духовенства до монголо-татарських завойовників, потрібно врахувати і те, що християнство за ці кілька століть, від часу хрещення Русі до ХІІІ ст., не стало пануючою духовною ідеологією. Фактично існувало двовір'я (християнства з язичництвом) ще багато століть. Відповідно християнські зверхники, від керівників церкви і до священників громад, намагалися використати завойовників у своїх намірах утвердитися в суспільстві, заручитись їхньою підтримкою. Чіткий прояв цієї причини можна спостерігати за науковим аналізом ханських ярликів, які отримувало православне духовенство Русі від монголо-татар. Також відповідь на поставлене питання ми отримаємо, проаналізувавши відносини монголів до православної церкви й її духовенства.

Як було зазначено попередньо, не завоювавши Європу, монголи вернулись на Схід у половецький степ аж до берегів Волги і звідти хан Батий став правити всією Руссю, яку було названо Ордою Сарайською або Золотою Ордою (Батий побудував свою столицю недалеко від м. Астрахані і назвав її Сарасм, що означало «пишна палата»). Разом

з тим Русь стала васальною землею монголів, якою правив великий хан Угедей у Каракорумі відповідно через свого хана Батия.

Руські князі зобов'язані були йти «на поклін» у монгольську Орду для вирішення різних своїх справ, особливо коли прагнули отримати дозвіл на кращий регіон (уділ). Відповідно «усі руські князі легко топтали дорогу в Орду, доносячи один на одного й вислужуючись перед ханом» [5, с. 61].

Проте ходили в Орду не тільки князі, а й митрополити та єпископи для свого визнання та прав для православної церкви. Як правило, митрополити та єпископи їздили до Орди разом з князями. Часто доводилось їздити і до Каракоруму – до великого хана. Лише 1279 р. такі поїздки стали рідкістю, оскільки хан Хубілай (Кублай), завоювавши увесь Китай, переніс столицю до Пекіна. Відтоді всі справи як князі, так і священнослужителі вирішували у ханів Сараю.

Встановивши панування над Руссю, монголи зовсім по-іншому віднесли до православної церкви Русі, ніж у час військовий. Якщо у час захоплення українських теренів монголи руйнували церкви, вбивали духовенство, то у мирний час їх політика змінилась. Вони проявляли терпимість до православного духовенства, як і до інших церков, надали їм права, якими ті користувались раніше.

Вважається, що причиною великої релігійної терпимості монголів було те, що вони були язичниками, відповідно ідеологічно віротерпимими. Язичники взагалі ставляться терпимо до всіх вір, не знаючи однієї найкращої віри [5, с. 62]. І. Огієнко зазначає, що слово «язичник» в давнину означало в Україні нехристиянина [3, с. 17].

Наприклад, великий хан Мангу так відповів монаху Рубруквісу, коли той запропонував йому від імені французького короля Людовика Святого прийняти християнство: «Ми, монголи, віруємо, що є (для всіх народів) один Бог, яким ми живемо й яким умираємо, і до нього ми маємо справедливе серце; але як Бог дав руці різні пальці, так і дав людям різні путі спасіння. Вам дав Бог Писання, та ви, християни, не бережете його, а нам дав волхвів (divinatores) і ми робимо все, що вони наказують нам, і живемо у спокої» [1, с. 18].

Про відношення хана Мангу до представників інших церков той же Рубруквіс вказував: «У нього у звичаї, щоб у ті дні, які його волхви визначають як святкові, або на які як на свята вкажуть йому священни-

4. Релігійні аспекти історичного розвитку

ки несторівни, приходили до нього перше священники християнські в своєму одязі і молилися за нього, і благословляли його чашу, щоб по відході їх приходили священники мусульманські (мулли) й робили те саме, і щоб по них приходили священники язичницькі (жерці) і робили те саме» [1, с. 19].

Відомий мандрівник Марко Поло писав про великого хана Хубілая, що при його палаці були служителі різних вір і що вони молилися за хана: «На Великдень, знаючи, що це одне з головних християнських свят, великий хан наказав усім християнам явитися до нього й принести з собою те священне Писання, що є четвероєвангелієм. Обкадивши врочисто ладаном цю книжку, він благоговійно поцілував її, те саме мусіли зробити, на його наказ, і всі присутні вельможі. Це в нього сталий звичай при кожному великому святі в християн на Різдво й на Великдень. Те саме чинив він і в свята сарацин, жидів і поган» [5, с. 63].

На запитання, чому він так поступає, хан Хуюілай відповів: «Є чотири пророки, що їх поважають і обожнюють чотири різні народи світу: християни поважають Ісуса Христа, мусульмани – Магомета, жиди – Мойсея, а у язичників найвищий Бог Согоном–баркан, а я поважаю всіх чотирьох, і благаю про допомогу того, хто справді вищий усіх їх» [5, с. 63–64].

Монголи вважали й вірили, що священники є чарівниками, вони можуть наслати всяке нещастя, то тому краще їх задобрювати.

Релігійні і політичні погляди монголів хан Тим учин у 1205 р. виклав у книзі під назвою Яса, як книзі державних законів (слово «яса» означало заборону, наказ, закон). Яса складалась з п'яти розділів: 1. Порушення, які караються смертю. 2. Війна, її ведення і військовий лад. 3. Сім'я і родинний устрій. 4. Похвальні заслуги. 5. Різні заборони.

Ясу всі хани шанували і підтверджували. Тому цю книгу звать монгольським Євангелієм або Кораном. Яса зобов'язувала монголів шанувати всі віри й різне духовенство. Цей документ звільняв різне духовенство монгольської держави від всяких податків та повинностей. Цікаво, що Яса зараховувала до осіб духовних лікарів, жебраків, вчених, служителів храму. Всі вони також звільнялись від податків.

Окремою сторінкою у системі взаємовідносин монголів та православної церкви є створення православної єпископії у Сараї.

З включенням українських теренів до складу великої монгольської держави християнство стало поширюватись в Орді. У 1261 р. при

хані Берке була заснована в Сараї православна єпископія. Першим єпископом став Митрофан, який керував православною церквою Орди протягом 8 років. Лаврентієвський літопис 1261 р. зазначає: «Того же Лета постави митрополит єпископа Сараю» [5, с. 65]. Християнська єпископія виникла з бажання самого хана. Після Митрофана, до початку 90-х років XIII ст. єпископом був Феогност (до 1291 р.). Відомі випадки, коли сарайські єпископи хрестили окремих монголів.

За розпорядженням хана єпископ повинен був кочувати разом з ханським наметом. Відповідно, знаходячись при ханові, він міг впливати на вирішення окремих справ дипломатичного характеру, які стосувалися Русі і сусідніх держав. В Орді було багато православного населення як з числа полонених, так і серед вільного населення. З 1269 р. вплив сарайського єпископа поширився і на Переяславську єпархію. Відповідно вся південна частина України до межі Рязанської єпархії була під релігійною зверхністю Сарайського єпископату. В самому кінці XIII ст. було змінено назву Сарайського єпископату на Сарайсько-Подонський. З ослабленням монгольської держави у 1460 р. єпископат було перенесено до Москви, а потім утворено Крутицьку православну єпархію.

В той самий час з середини XIII ст. монгольські хани переходять до магометанської віри. Зокрема хан Берке став магометанином у 1258 р., а 1313 р. від хана Узбека наступні хани були мусульманами. Проте своєї толерантної політики по відношенню до християнського православ'я вони не змінили.

Представники світської влади також інтенсивно контактували з монгольською верхівкою, практикуючи шлюби з монголами. Наприклад, ростовський князь Гліб оженився з дочкою хана Берке у 1257 р., князь Юрій Данилович взяв за жінку сестру хана Узбека. Відповідно перед одруженням монголки ставали християнками.

Митрополит української православної церкви Іван Огієнко (Іларіон) зазначає, що монголи не переслідували українську православну церкву. Він підкреслює, що монгольські хани були терпимі до православ'я як тоді, коли вони були язичниками, так і тоді, коли стали мусульманами [5, с. 65–66].

Не втручаючись у християнську віру українців, хани вимагали й пошани до своєї віри. Зокрема всі, хто прибував до хана з Русі, повинні були ритуально пройти між двома вогнями і вклонитися образу померлого

4. Релігійні аспекти історичного розвитку

Чингісхана. За відмову пройти такий обряд і відповідно вклонитися Чернігівський князь Михайло Всеволодович був убитий монголами. Другий подібний випадок стався 1270 р., коли за критику язичницької віри монголів був замучений в Орді князь Роман Олегович [5, с. 69].

Смертна кара визначалась кожному монголові (за законами Яси) за неповагу як до православної віри, так і до віри монголів.

Іван Огієнко так охарактеризував основні засади політики взаємовідносин монголо-татар та українців: «Монголи поводитися з кожною вірою так, ніби самі цю віру ісповідували, а обман завжди вважали за лицарський вчинок. Потроху й наші князі, особливо північні, а за ними й дехто з ієрархії, навчилися цієї «татарської політики» й проводили її в життя. Ця політика надовго позосталася в Російській Церкві» [5, с. 66].

Таким чином, охоронні ханські грамоти засвідчують співпрацю українського православного християнського духовенства з монголами у першій половині XIII ст. Вища світська влада України-Русі і українська православна церква не виявили організованого опору монголам, і заручились їхньою підтримкою.

Монголи у мирний час не переслідували українську православну церкву, були терпимі до християнського православ'я.

1. Голубинский Е. Е. История русской церкви / Е. Е. Голубинский. — М., 1997. — Т. 1 : Первая половина тома. — С. 721. — Репринтное переиздание 1901 р.
2. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. — 2-ге вид. — Львів, 1905. — Т. 2. — 634 с.
3. Іларіон, митрополит (Огієнко І.). Дохристиянські вірування українського народу / Іларіон, митрополит (Огієнко І.). — К., 1994. — 424 с.
4. Літопис руський за Іпатським списком. — К., 1990. — 591 с.
5. Огієнко І. Церква під монголами в XIII–XIV ст. Збірник тисячоліття християнства в Україні 988–1988 / І. Огієнко. — Вінніпег : Видання О. Баран, О. Герус. 1991. — С. 55–78.
6. Полное собрание руських летописей. — М., 1962. — Т. 2. — 425 с.